

## “ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗВІР” ЯК УСОБЛЕННЯ МІФОПОЕТИЧНОГО КОСМОСУ

Олена Колесник

Колесник О.С. “Чернігівський Звір” як уособлення міфопоетичного Космосу / О. С. Колесник // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2001. - № 6 (42). – С. 13 – 18.

Гідне місце серед пам’яток мистецтва доби Київської Русі займають зразки чернігівського білокам’яного різьблення, зокрема, ті, що колись прикрашали Борисоглібський собор. Чи не найбільш цікавим з них є зображення фантастичної істоти з головою собаки, парюю лап, парюю крил, та вкритим лускою видовженим тулубом, що закінчується хвостом на зразок зміїного чи рибацького. Тіло створіння переплетене лозою, схожою на виноградну. Позначимо цю істоту як “Чернігівського Звіра”.

Проте що ж означає це зображення?

Як зазначає В.Жишкович, в XII столітті Київська Русь взагалі та Чернігівщина, зокрема, були ареною взаємодії найрізноманітніших культурних традицій: пізньоантичної, близькосхідної, ранньохристиянської, слов’янської язичницької та “гібридної” євразійської, що склалася на латино-римських та кельто-германських підвалинах. Результатом став розвиток саме в Чернігівських землях особливого стилю, схожого на романський, проте менш напруженого та динамічного. Ще однією відмінністю від західної традиції стала семантика зображень звірів: вони сприймалися не як образи злих сил, або символи влади та могутності, а як уособлення доброго начала, оборонці від невидимого зла (див. 1).

І міфопоетичне язичницьке, і середньовічне християнське світовідношення, а як наслідок і мистецтво, ґрунтуються на уявленні про те, що усі частини Космосу є значущими та взаємопов’язаними. Ці зв’язки не є випадковими, а утворюють складну систему поєднаних внутрішньою містичною спорідненістю феноменів, кожний з яких може виступати символом усіх інших. При цьому такі “ланцюжки” можуть бути як “горизонтальними”, так і “вертикальними”. Чи не найбільш популярним прикладом такої класифікаційної системи є Зодіак, де за певними сузір’ями стоять певні тварини

– планети – божества – метали – властивості характеру і так далі. Аналогічні структури світорозуміння можна знайти і у багатьох інших народів.

Символ існує на трьох основних рівнях значення: космічно-природному, соціальному та особистісному. Інтерпретації, які не враховують цієї його шаруватості, є свідомим чи підсвідомим вибором лише одного рівня, що розглядається як єдино можливий. Таке обмеження призводить до випадення з поля дослідження інших, не менш важливих планів значення, та, більш того, до втрати досягнення цілісності системи. Додамо, що символічне тлумачення ніяким чином не позбавляє певний об'єкт конкретності, а лише додає йому цінності, пов'язуючи з іншими частинами Універсуму.

Враховуючи загальну символічну спрямованість середньовічного мистецтва, безсумнівно, що давньоукраїнські митці не зображували нічого випадкового, особливо в такому сакральному місці, як храм. При цьому ми маємо справу не тільки з християнськими смислами. Проявами релігійного синкретизму та реального двовір'я були як будівля церков з баптистеріями для хрещення дорослих язичників аж до середини XII ст (в тому числі, Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові), так і наявність саме в церквах численних язичницьких елементів, зокрема, зображення трьох рівнів світу з їхніми володарями (див. 2). Отже, задля правильного розуміння образів чернігівської школи пластики, треба звертатися не тільки (і не стільки) до християнської символіки, скільки до язичницької.

Для розшифровки значення конкретного образу, можна йти двома шляхами: проаналізувати сутність “гібридних” постатей взагалі, та дослідити семантику тварин, риси яких має Чернігівський Звір.

Одними з найбільш відомих, в тому числі і на Русі, “складних” істот є дракон та грифон. Дракон, крилатий ящір, у більшості народів світу, був амбівалентною постаттю, володарем вод, який одночасно асоціювався з повітрям, небесними стихіями, вогнем, сонцем. Його зображення часто виступали у слов'ян в ролі оберегів, проте з християнізацією вони почали розумітися як уособлення поганства.

Грифон поєднував силу та владу двох царських тварин – лева та орла. Як і дракон, він виступав посередником між землею та небесами, причому акцентувався його зв'язок з небом. Це доводять його зближення з птахами, особливо, “Гриф-птицею”; а також характерний сюжет його боротьби з

драконом, як представником злих підземних сил. Функціональним двійником грифона як охоронця “дерев життя” (що в християнському мистецтві, зокрема, фресках Софії Київської, може замінюватися емблемою Христа), виступає сокіл, що стереже яблуню з золотими молодильними яблуками на вершині скляної гори. Семантично паралельним є образ птиці Анзуд, орла з лев’ячою головою. На думку Б.Рибаківа, в образі грифона уявлявся Див, давній, доброзичливий, дивний, хоча ця постать є занадто туманною, щоб можна було стверджувати щось напевне.

І, нарешті, ще одна композитна істота, яка найбезпосереднішим чином пов’язується з зображенням Чернігівського Звіра – це Семаргл або Сімаргл.

Саме тут ми стикаємося з суттєвими труднощами. Адже про це божество пантеону князя Володимира відомо дуже мало. Різні автори вважають його: одним з найдавніших богів; покровителем суботи; втіленням озброєного добра; маніфестацією Ярили як Вогняного Сонця літнього сонцестояння; двійником птиці Див (якщо це дійсно птах), або Переплута (про якого практично нічого не відомо); або результатом контамінації образів не менш загадкових Сима та Ерьгла. Зважений “Міфологічний словник” за редакцією Є.Мелетинського віддає перевагу теорії, що виводить походження образу та самого імені Семаргл від “Семиглава”, що передбачає його зв’язок з сакральним числом 7 та семичленним поділом давньоруського пантеону (3).

Гіпотезу К.В.Тревера про походження Семаргла від іранського Сенмурва названо більш спірною. Проте брак інформації змушує звернутися до іранських джерел. Там ми знаходимо віщу птицю Сімург, що має дві натури – благу та демонічну, або виступає як дві окремі істоти; володіє даром зцілення, і певним чином пов’язується з деревом життя, пагін якого вона принесла з небес. До речі, саме цю інформацію деякі автори науково-популярних видань без особливих застережень переносять на слов’янського Семаргла. Так з’являється “крилатий пес”, що стереже посіви, та виступає посередником між богами та духами землі.

Інша справа, що з авестійським Сімургом є спорідненим сенмурв, “цар птахів”, який живе на Світовому дереві, та розсипає його насіння (акт, що має космогонічні імплікації). Сенмурв уявлявся як істота з головою та лапами пса, з крилами та риб’ячою лускою, що “символізувало його панування на землі, в повітрі та воді” (4). Як бачимо, його опис цілком збігається з характеристиками Чернігівського Звіра.

З іншого боку, надзвичайно схожими на останнього є різьблені “дракони”, що прикрашають собори в Хамерслебені та Кведлінбурзі (Німеччина, XII ст.), Кракові (Польща, XII ст.) і Галичі (Україна, XII ст.). (див. 5). Ці двоногі істоти з пташиними крилами, собачими головами та зміїними хвостами ніяк не є справжніми драконами, тобто, ящерами з перетинчастими крилами. Так само як Сенмурв та Чернігівський Звір, вони поєднують риси трьох тварин. І так само вони зображені поруч з рослиною: деревом чи виноградною лозою.

Генетичну обумовленість цієї схожості не можна вважати доведеною. Адже апріорні структури людської психіки сприяють незалежному виникненню майже ідентичних мотивів. Проте, в будь-якому випадку, існування таких паралелей дає багато для розуміння як цих конкретних постатей, так і для реконструкції системи індоєвропейських міфологічних уявлень.

Якщо ж ми спробуємо дослідити ці образи, виходячи з іконографії, то слід з’ясувати міфопоетичне значення птаха, собаки (хижака взагалі), риби (чи плаза) та дерева.

У багатьох міфологічних системах птахи є образами душ, що населяють верхів’яття світового дерева, посланцями богів, або психопомпами, що ведуть померлих на небеса. Особливим значенням небесної, солярної істоти наділяється орел або сокіл.

Значення собаки є подвійним. Погодимося з Г.Гачевим, що для давніх культур пес – це хиже, смертоносне хтонічне створіння, яке добровільно перейшло на бік людини, і тому може сприймається то як друг, то як небезпечна магічна істота.

Змій – типовий представник потойбічного світу, який також постає цілком амбівалентним. Популярним героєм народних пісень був Ящір – змії-господар підземного царства. Його могла замінювати Риба, та сама, що тримає на собі світ.

Як бачимо, семантика образів відсилає нас до понять “верх” та “низ” в їх космічному значенні.

Цю космічність ще раз підкреслює лоза, якою переплетений Чернігівський Звір. Зокрема, в передньосхідній міфології виноградна лоза могла виступати як образ динамічного Всесвіту. Схожою є її семантика і в інших

традиціях. А значення зображення рослини взагалі, перш за все, пов'язується з образом Світового дерева.

Отже, Чернігівський Звір та його “родичі”, на відміну від дракона та грифона, посередників між двома сутностями, поєднує усі *три* рівня буття в координатах *Світового дерева*.

Розглянемо докладніше ці три рівні Космосу. У всіх індоєвропейців відповідні шари йдуть зверху вниз по вертикалі: Небо (у слов'ян – Прав, Вирій), Земля (Яв) та Підземний світ (Нав). Уявлення про три яруси світу, зафіксовані ще на трипільських глеках, зберігалися на території України надзвичайно довго, і були зафіксовані етнографами аж в XIX ст. Так, небо описувалося як певна площа, достатньо міцна, щоб втримати небожителів, якими є ангели, зорі та душі. В більш ускладнених варіантах розповідалось, що за видимим небом є ще шість. Земля уявлялася як така, що тримається або на воді, або на рибі, що стоїть нерухомо. Залишалися також уявлення про нижній світ: “у надрах землі знаходяться люди, що нас, тих що живуть на поверхні, вважають за богів. Надра землі утворюють інший світ”, “безодня – це яр недосяжної глибини, в якому живуть чорти”, “дно моря складається з отворів, у які просочується вода і робить у підземному світі дощ” (6).

Для міфопоетичного світовідношення цілісний та гармонійний Космос є ідеальною впорядковуючою системою, в якій усе займає своє місце, і може бути співвіднесеним за допомогою різних кодів (зоологічний, соціальний, анатомічний тощо), що маніфестуються на трьох згаданих космічних рівнях. Одним з таких кодів є пантеон.

Розглянемо найбільш наочні уособлення трьох рівнів всесвіту. Почнемо з Верху. Чи не найдавнішим у індоєвропейців є культ космічної пари – Неба та Землі. В ранніх гімнах Рігведи оспівується божество небесного світла і дня Д'яус, ім'я якого походить від того ж кореня, що й сам термін “бог” (deus – латиною, de – ірландською, пор. Деви), в усіх індоєвропейців, за винятком іраномовних народів та слов'ян (хоча у останніх залишалися бог Дій та богиня Дивія, Діва). Цей давній образ, що має тенденцію перетворення на “далекого бога”, в період бронзового віку був витіснений іншими, зокрема, Громовержцем, покровителем воїнської аристократії, наступником якого є епічний богатир на зразок Іллі Муромця. Зазначимо, що символом героя,

атрибутом і Небесного бога і Громовержця (Перуна, Зевса, Індри тощо), був орел, сокіл або яструб.

Серединний рівень втілювала Богиня-Мати-Земля, дружина Неба. Ця давня Матір Богів, чий культ виявився надзвичайно стійким та пережив християнізацію, відома під багатьма іменами – Гея, Кибела, Астарта, Мати Сира Земля, Дана (Дану) та ін. Зримо, земним втіленням цієї богині невичерпних земних сил була цариця, котра, ставши дружиною правителя, тим самим легітимізувала його владу. Богиня землі пов'язується те тільки з життям, але і зі смертю, війною, руйнуванням; вона може з'являтися як “Страшна Мати” (термінологія К.Г.Юнга), що породжує монстрів. О.Лосев наводить вражаючий список таких хтонічних істот грецької міфології: Титани, Кіклопи, Тифон, Гіганти, Еринії, Кербер, Гідра, Химера, Сфінкс, Гарпії, Сирени, Сцилла, Харибда тощо. Не меншим є аналогічний перелік і в інших традиціях. Богиня володарює над ними, а також сама може уявлятися як світове чудовисько чи хтонічна тварина: корова, кобила, ворон або інший хижий птах, а також *собака чи вовчиця*.

Нижній рівень пов'язаний з рогатим богом потойбічного світу, Пастухом звірів та душ померлих. Як і Богиня-Мати, він одночасно асоціювався з родючістю та багатством, життєвою силою але і з лихом, смертю, хворобою тощо, причому як позитивні, так і негативні аспекти є різними боками одного цілого: сили, люті, мужності які можуть бути спрямовані позитивно чи негативно. Цей тип божества має глибокі загально-індоєвропейські корені, що ведуть до образу хтонічного Змія, основного супротивника Небесного Бога чи Громовержця, його суперника в любові та викрадача корів. Це протистояння є змістом так званого “Основного міфу” індоєвропейців, схему якого з великою мірою вірогідності реконструювали В.В.Іванов та В.М.Топоров.

З християнізацією цей образ перейшов до нижчої міфології, де став згаданим Ящером, а також Вогняним летучим змієм. Цей Змій характеризується: богатирською силою, знанням цілющих трав, володінням незліченними багатствами і живою водою, здатністю насилати хвороби худоби, посухи, неврожаї, або перетворюватися на красеня і спокушати дів, Тобто, він зберігає усі основні характеристики володаря Нижнього Світу.

Поєднання трьох рівнів світу відбувалося в Центрі простору, де, зокрема для шаманів, поетів (таких, як Боян) та душ померлих, відкривалися шляхи

вверх та вниз. Віссю світу, за допомогою якої це відбувалося, найчастіше виступало Світове Дерево, або його аломорфи: гора, стовп, вежа, постать жінки. Проте саме дерево здається найкращим символом цілісності Універсуму, оскільки воно росте крізь усі три світи. Модельним є опис скандинавського Іггдрасиля, чий стовбур знаходиться у середньому світі, корені – в нижчому, а крона – у богів. Космічний ясен “меліа” був відомий також стародавнім грекам; Вергілій згадує дерево, корені якого проросли до Тартару. Розгорнутий опис знаходимо і в південнослов’янському переказі: “Вісь світу є святе дерево – ясен. Його висока вершина перевищує гірські вершини і шість небес і піднімається до сьомого неба, де в своїх світлих палатах перебуває верховний Бог Сварун (Сварог). Наскільки вершина ясена, дерева світу, висока, настільки корінь його глибокий, корені його простираються по всьому підземному царству Чорнобога. Корінь його четверолапий: один корінь йде на південь, другий – на схід. Третій тягнеться до півночі, четвертий – до заходу. Під ясном простирається земля. Дрібні сережки в його гілках – сонце, місяць і зірки. Так ясен зв’язує підземне царство, землю і небо...” (7). Ще один варіант ми знаходимо в українських колядках:

“Серед подвір’я зелений явір,  
Під тим явором чорнії бобри,  
На осередку ярії пчоли,  
А на вершечку сиві соколи”.

В цьому випадку цікавим є чітке виділення трьох рівнів буття, символізованих трьома типами тварин. Зазвичай це птахи, звірі та змії чи риби. Що повертає нас до постаті Чернігівського Звіра, істоти, що символічно поєднує три шари Космосу.

Функціонально схожими образами, що поєднують світові рівні в слов’янській міфології є Триглав, Триглава та Троян. Перший з них є божеством балтійських слов’ян, хазяїном трьох царств – Неба, Землі та Нижнього світу. Його триголовий ідол стояв в Штетині (Польща) на найвищому з трьох пагорбів, причому його очі були зав’язані золоченою пов’язкою, щоб він своїм грізним поглядом не налякав царів землі, неба та підземного царства і вони не помінялися місцями. Як вважалося, ночами ідол сходив з постаменту, подорожував, пожирав птахів, скотину та рибу, тобто, представників усіх трьох світів. Не виключено, що образ Триглава був композитним, складеним з

окремих богів: Сварога, Перуна, Велеса. Це підтверджується тим, що в слов'янському фольклорі слово “Трояни” може позначати трьох братів, таких як Кий, Щек і Хорів. З Триглавом корелює Триглава чи Тригла, богиня, чії три голови могли символізувати три начала – землю, воду та повітря.

Можливим еквівалентом Триглава є Троян, одне з найбільш шанованих у східних слов'ян божество; володар трьох стихій: неба, землі та підзем'я, що керує простором та часом. В “Слові про Ігорів Похід” “часи Троянові” є синонімом давніх, а може і “споконвічних” часів; руська земля може називатися “Трояновою”. У південних слов'ян образ космічної істоти був знижений, та почав розумітися як нічний демон, інколи триголовим. В сербських казках одна його голова пожирає людей, друга – тварин, третя – риб, що, як і у випадку з Триглавом, символізує його зв'язок з усіма трьома царствами.

Більш далекими паралелями є триглаві або трехликі божества інших культур – від індійського Шиви-Трімурті до маловідомих давньокельтських божеств; а також боги, що мають інше відношення до світових рівнів. Прикладом може слугувати індійський Рудра, який серед інших епітетів має і такий: Тр'ямбака – той, що має трьох матерів, тобто три космічних царства, той, що належить трьом світам.

Зазначимо, що така істота, що уособлює кожний з рівнів Космосу та усі їх разом – є нічим іншим, як втіленням Всесвіту. З міфопоетичної точки зору таке розуміння є цілком природним. В деяких примітивних традиціях світ прямо називають тілом тварини. Так з'являються сакральні карти сибірських народів, де земля взагалі, або її континенти уявляються як велетенські лосі. Сліди такого уявлення залишаються і в більш розвинутих культурах. В Індії бачимо вподібнення всесвіту тілу коня: вранішня зоря – це його голова, сонце – око, вітер – дихання, рот – вогонь Вайшванара, рік – тулуб жертвовного коня, небо – хребет, повітряний простір – черево, земля – копита...”. Подібні міфопоетичні уявлення, що прирівнюють всесвіт до космічного організму, були успадковані пантеїстичною філософією та залишалися актуальними аж до Новітнього часу.

Така космічна істота може зливатись з богом Нижнього світу. Так серед пам'яток протоіндійської цивілізації (III-II тисячоліття до нашої ери) є печатка із зображенням Прото-Шиви, антропоморфної істоти з буйволячими рогами, між якими росте квітуча гілка. Тварини, що оточують його – це локапали, хранителі частин світу, а сам він посідає центральне місце серед чотирьох



напрямок простору, і має символізувати собою Центр, відправну точку системи координат, п'ятий (та найголовніший) елемент світоустрою, тобто – Усе. Майже ідентичним рельєфом прикрашений Гундеструпський казан, визначна пам'ятка кельтської культури (IV чи III ст. до н.е.).

Слово “Усе”, характеризує ще одну надзвичайну міфологічну постать, критського Мінотавра Астерія, “Зоряного”, сина та іпостась Зевса або Посейдона. Він – одночасно людина і бик, нічне небо, сонце, море, підземний світ. Таке злиття протилежностей в єдиний образ є чи не найяскравішою рисою міфопоетичного мислення: “може бути, тільки на останніх своїх щаблях хтонічне мислення є хтонічним у вузькому сенсі слова, тобто пов'язаним тільки з землею. У більш ранні періоди земля взагалі нічим не відрізняється ні від неба, ні від підземного світу і являє собою єдине і нероздільне з ним загальнокосмічне тіло, так що усе земне (у тому числі тварини і людина) є в той же час і небесне” [8].

З уявлення про вселенську істоту, що є усім Всесвітом, і поза якою немає нічого, випливає особливий тип космогонічних міфів, в яких створення світу пояснюється як результат вбивства та розчленування антропо- чи зооморфної істоти (скандинавський Імір, ведичний Пуруша, китайський Паньгу, безіменне космічне божество слов'янських віршів “Про Голубину книгу”). З іншого боку, це створіння могло розумітися не як принесене в жертву, і використане як будівельний матеріал, а як живе. Починаючи з давніх часів, зустрічається ідея проникнення в інший світ як входження в пащу звіра (чи, як в казках, пролізання крізь вухо коня). Пізніше уявлення про космічне божество стають більш рафінованими і менш букввальними. Так, один з орфічних гімнів оповідає про всеутримуючого Зевса: його голова та обличчя – небо, очі – сонце та місяць, дух – ефір, плечі – повітря, ноги – тартар (9). Схожі уявлення можуть залишатися і в монотеїстичних релігіях, в тому числі, в християнстві, де образи деяких святих сполучують небесні та підземні риси (зокрема, кульгавість), оскільки втілюють увесь Всесвіт.

Окремою темою є космологічні імплікації соціальної структури, людської оселі, а також тіла кожної окремої людини. Але зауважимо, що вони викликають до життя такі феномени як орнаментальна “космізація” традиційного вбрання, дому та храму. А оскільки, як відомо, церков на Русі здавна розумілася як образ квадратної землі, увінчаної склепінням неба, тобто,

Всесвіту, то цілком логічним здається і вміщення в ній зображення істоти, яка була ще одним наочним образом світової гармонії.

Таким чином, хоча походження образу Чернігівського Звіра та його справжнє ім'я все ще залишаються загадковими, ми можемо стверджувати що у міфопоетичному плані його символічне значення є розкритим. Звір, постать якого складено з найбільш значимих частин тварин – представників трьох рівнів Всесвіту, та зв'язано зі світовою рослиною – постає ідеальним втіленням міфопоетичного Космосу як триєдиного цілого. Додамо, що пластична краса, виразність та цілісність фігури цієї “неможливої” істоти є яскравим свідченням єдності цього Космосу як цілісної системи, здатної гармонізувати зв'язки усіх своїх природних та соціальних складових, визначати місце і сенс людського буття.

Зазначимо, що, окрім розшифровки конкретного іконографічного типу, наше дослідження може покласти начало декільком напрямкам подальших студій. А саме: доповненню реконструкції міфопоетичного світовідношення взагалі та на слов'янських землях зокрема; уточненню генетичних чи гомологічних зв'язків певних мотивів, що існували в межах культурного поля, яке простягалось від Західної Європи аж до Передньої Азії; та більш глибокому вивченню історичних і культурних особливостей Чернігово-Сіверського регіону як значного національного та європейського центру.

Джерела та література:

1. Жишкович В.І. Пластика Русі-України: X – перша половина XIV століть. – Львів – 1999. – С. 108 – 125.
2. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М. – 1987. – С. 285, 518.
3. Мифологический словарь. / Гл. ред. Е.М. Мелетинский. - М. – 1991. – С. 493.
4. Там само. – С. 500.
5. Жишкович В.І. Пластика Русі-України: X – перша половина XIV століть. – Львів – 1999. – С. 135.
6. Чубинський П. Мудрість віків. – К. – 1995. – Книга 1. – С. 42.
7. Демин В.Н. Тайны русского народа. В поисках истоков Руси. – М. – 1997. – С. 417-18.

8. Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М. – 1957. – С. 216.
9. Там само. – С. 79.